

NÂZİM HİKMET'İN BAKIŞIYLA NÂMIK KEMAL

Cafer Gariper*

Özet: 20. yüzyıl Türk edebiyatının öne çıkan sanatkârlarından Nâzım Hikmet, 1935'te Peyami Safa hakkında yazdığı bir hicivde Nâmik Kemal'i alaya alır. 1936'da kendisiyle yapılan bir mülakatta ise Nâmik Kemal'i sert bir şekilde eleştirir. Nâmik Kemal'in yaşadığı toplumun gerçekliğini kavrayamadığı, seçkin bir tavır takındığı, çağının gerisinde, sınırlı hürriyet yanlısı, sınıflı toplumun ürünü, *burjuvazinin bayraktarı* olduğu görüşünü ileri sürer. 1942'de yazdığı bir mektupta ona bakışının değişmeye başladığı görülür. İdeolojik temelli bu görüşlerini hayatının sonuna doğru yeniden gözden geçirme ihtiyacı duyar. Nâmik Kemal'e yönelttiği eleştirinin hatalı olduğunu ifade eder. Onun bu geri dönüşü, ideolojik bakışı kadar ikili zihin yapısının ürünü olarak anlam kazanır.

Anahtar Kelimeler: Nâzım Hikmet, Nâmik Kemal, hiciv, eleştiri.

'NÂMIK KEMAL' FROM THE PERSPECTIVE OF NÂZİM HİKMET

Abstract: Nazım Hikmet who is one of the prominent artists of 20th century Turkish Literature ridicules Namık Kemal in a work of the satire written about Peyami Safa in 1935. Also in an interview made with him in 1936, Nazım Hikmet criticizes harshly Namık Kemal. Nazım Hikmet asserts the views of Namık Kemal's incomprehension the reality of the society in which he lives, his adopting an elitist attitude, his being behind his age, limited, a supporter of independence, a product of the class society and a banner-bearer of bourgeoisie. Nazım Hikmet realizes that his point of view about Namık Kemal changes in his letter written in 1942. But he needs to reconsider his first fundamental ideologic views towards the end of his life. He states that the criticisms directed at Namık Kemal do not reflect truths. His return, as much as his ideologic views makes sense as a product of dual structured mind.

Keywords: Nazım Hikmet, Namık Kemal, satire, criticism.

Edebiyat dünyasında şair kimliği, tiyatro yazarlığı ve ideolojik tercihleriyle tanınan Nâzım Hikmet, polemikler, eleştiri yazıları ve hicivler de kaleme almıştır. Onun şiir sanatının ve ideolojik tercihinin gölgesinde kalan polemikleri, hicivleri ve eleştiri yazıları sanat, edebiyat alanında görüşlerinin belirginlik kazanmasında değer taşır. Bu yazılarında o, çeşitli sanat, edebiyat konula-

*Yard. Doç. Dr., SDÜ Fen-Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, e-posta: cafergariper@sdu.edu.tr

rını ele almanın yanında edebiyat eserleri ve sanatçılar hakkında da eleştirel görüş ve tespitlerde bulunur. Eleştirel bakışını genellikle çağdaşı yazar ve şairlerle onların eserleri üzerinde yoğunlaştırır. Kimi zaman da dikkatini Abdülhak Hâmit ve Mehmet Emin gibi önceki kuşaktan şairlere ve eserlerine yöneltir. İşte onun eleştirel bakış açısıyla yaklaştığı şair ve düşünce adamlarından biri de Nâmık Kemal'dir. O, Nâmık Kemal'i şair ve yazar yönünden çok, düşünce adamı kimliğiyle ve toplum üzerindeki etkisiyle konu edinir. Bunu yaparken de arka planını Marksist bakış açısının kurduğu eleştirel bir yaklaşım geliştirir.

Nâmık Kemal, Türk edebiyatının olduğu kadar Türk düşünce hayatının da öne çıkan adlarından biridir. Onun sanat eserleri ve düşünceleri 19. yüzyılın ikinci yarısının ortalarından itibaren yeni yetişen kuşaklar üzerinde geniş etki yaratır. Vatan ve hürriyet şairi olarak tanınan Nâmık Kemal, siyasî düşünceleri ve edebî eserlerinin yanı sıra coşkunu yaratılışı ve mücadeleci kişiliğiyle de dikkatleri üzerine çeker. Cumhuriyet yıllarına kadar yeni yetişen kuşaklar üzerinde sürekli ve derin etkisi olur. Bununla birlikte ona zaman zaman Türkçü, İslâmcı ve Marksist çevrelerden kimi eleştirel bakışlar da getirilir. Bu eleştirel bakışlardan biri de Nâzım Hikmet'e aittir.

Nâzım Hikmet, Peyami Safa'yı hicvettiği manzum bir metinde Nâmık Kemal'e de göndermede bulunur. Bu hicivden bir yıl sonra Kemal Tahir'e verdiği mülâkatta da Nâmık Kemal'i sert bir dille eleştirir. Fakat 1942 yılında Kemal Tahir'e hapisneden yazdığı bir mektuptan 1935'te 1936'da Nâmık Kemal'e yönelttiği eleştirilerde yumuşamaya başladığı, strateji değişikliğine gitmek istediği anlaşılır. Bundan uzun yıllar sonra Nâmık Kemal'e bakışı değişik bir görünüm kazanan Nâzım Hikmet, Nâmık Kemal etrafında 1935 ve 1936'teki düşüncelerinden daha farklı düşünceler geliştirir. Bu yazıda Nâzım Hikmet'in Nâmık Kemal'i değerlendirmede takındığı tutum belirlenmeye, eleştirisini yönelttiği konular üzerinde durulmaya çalışılacak, Nâmık Kemal karşısında yer yer sert temrinlerle giriştiği eleştirel tavra dikkat çekilerek bunun sosyal, siyasî, ideolojik ve psikolojik/psikanalitik arka planının araştırılmasına gayret edilecek, Nâmık Kemal karşısında onun değişken yargıları ve bunun anlamı üzerinde durulacaktır.

Nâzım Hikmet'in sanat ve hayat yönünden kendisiyle paralellikler taşıyan Nâmık Kemal'e eleştirel bakış getirmesi ilgi çekicidir. Çünkü o, meydan adamı kimliğiyle şiirindeki gür sesini, bir tarafıyla Nâmık Kemal'den ödünç almış gibidir. Nâmık Kemal'in vatan ve hürriyet temalı çok sayıda şiirinde yüksek sesle kalabalıklara haykıran, onları harekete geçirmek isteyen meydan adamı kimliğiyle Nâzım Hikmet'in şiirlerinde de karşılaşılır. Nâmık Kemal'in *Hürriyet Kasidesi* adıyla bilinen *Besalet-i Osmaniye ve Hamiyet-i İnsaniye*, *Vatan Şarkısı*, *Vaveyla* ve benzeri şiirleriyle Nâzım Hikmet'in *Orkestra*, *Bahr-i Hazer*, *Kerem Gibi* şiirleri arasında yapılacak bir karşılaştırma, bu paralelliği ortaya ko-

yacak mahiyet taşır. Ayrıca her iki şairin de dönemlerinde mevcut yönetimle uzlaşmamaları, farklı rejimleri arzulamaları, tutuklanmaları ve mahkûmiyetleri benzerliklerini siyasi ve sosyal alandaki faaliyetlerine kadar genişletir. Nâmık Kemal'in yeni bir edebiyat için kendinden önceki dönemin birikimine, klasik edebiyat geleneğine ve sanatkârlarına şiddetli savaş açmasıyla Nâzım Hikmet'in kendisinden önceki sanat anlayışlarına ve sanatkârlara savaş açması da dikkatten kaçırılmaması gereken bir başka benzerliktir. Bununla birlikte her iki şairin hayat çizgisinde dikkate değer paralellikler olmasına rağmen Nâzım Hikmet'in Nâmık Kemal'e sert eleştiriler getirdiğine şahit oluruz. Hızını daha çok ideolojik farklılıktan ve Marksist ideolojiyi yayma düşüncesinden alan bu eleştirilerin estetik temele dayandığını söylemek güçtür. Onun ele almaya çalışacağımız eleştirileri 1929'da *Resimli Ay*'da "İmzasız" takma adıyla fütürist etkiyle başlattığı "Putları Yıkıyoruz" kampanyasının devamı niteliğindedir.

Nâzım Hikmet'in yazılarında Nâmık Kemal adına "Putları Yıkıyoruz, No. I Abdülhak Hâmit"¹ ve "Putları Yıkıyoruz, No. II Mehmet Emin Beyefendi"² başlıklı yazılarında rastlanmaya başlanır. O, söz konusu yazılarında Nâmık Kemal'in adını anarak Abdülhak Hamit'le ve Mehmet Emin'le karşılaştırmasını yapar. Birincisinde Abdülhak Hâmit'in yaşadığı sosyal geçiş dönemini ifadeye zayıf kaldığını, hatta çoğu kez bu konuda Nâmık Kemal ve Ziya Paşa'nın dönemlerini ifade etme bakımından ondan daha başarılı olduğunu söyler.³ "Putları Yıkıyoruz, No. II Mehmet Emin Beyefendi" yazısında ise Mehmet Emin'in istibdada karşı Tevfik Fikret'in *Sis* şiirindeki ve Nâmık Kemal'in yazılarındaki ölçüde tavır gösteremediğini belirtir.⁴ Bu yazılarında Nâzım Hikmet, Nâmık Kemal'e olumlu bakış getirmekten çok, onu, Abdülhak Hamit'i ve Mehmet Emin'i eleştirmek için karşılaştırma ögesi olarak kullanır. Nâzım Hikmet'in Nâmık Kemal hakkındaki düşüncelerini geniş ve açık bir şekilde ifade ettiği ilk metin, 1935 tarihini taşıyan "Bir Provokatör Üstünde Hiciv Denemeleri" adlı olanıdır. Bu manzum hiciviyeden bir yıl sonra 1936'da Kemal Tahir'e verdiği mülakatta Nâmık Kemal hakkında görüş ve değerlendirmelerini daha geniş ve açık bir şekilde ortaya koyar. Burada önce "Bir Provokatör Üstünde Hiciv Denemeleri"ni ele alacağız.

1935'te *Aydabir*'de yayımlanan "Bir Provokatör Üstünde Hiciv Denemeleri"nde⁵ polemige girdiği eski dostu Peyami Safa'yı hedef alan Nâzım Hikmet, Peyami Safa'yla Nâmık Kemal ve Ahmet Hâşim arasında ilgi kurarak şunları söyler:

*"Bir düşün oğlum,
bir düşün, ey, göbekli patron veletlerinin
"Doğru yol" göstericisi
bir düşün ey yetimi Safa
bir düşün ve hatırla ki, son defa:*

Nâzım Hikmet'in bu ifadelerinden Nâmık Kemal imgesiyle gerçeğinin farklı olduğu anlamı çıkar. Yani toplum, Nâmık Kemal'in edebî metinlerinden hareketle bir Nâmık Kemal mitosunu yaratmış, onun adı etrafında cesur ve kahraman bir kişilik inşa etmiştir. Oysa durum hiç de öyle değildir, anlamına gelir. Metnin devamında Nâmık Kemal'in "zenci kölesinin" "abanoz ellerinden" "som altın taslarla şarap içerek" "didarı hürriyetin dizinde" "kendi kendinden geçerek" şiirler söylemesi yine Nâzım Hikmet'in dayandığı ideolojik argüman çerçevesinde efendi-köle diyalektiğini getirir. Nâzım Hikmet'in bakışıyla sınıflı toplumun temsilcisi olan Nâmık Kemal, *hürriyetin güzel yüzünün dizinde zenci kölesinin sunduğu altın tastaki şarabı içerek kendinden geçmişçesine şiirler söyleyen biridir*. Zenci kölenin uzattığı altın taştan şarap içmek Nâmık Kemal'in, Marksist literatürdeki adlandırma ile, burjuva ve konfor düşkünü, Nâzım Hikmet'in deyişiyle *konformist* olduğunu gösterir. Bu da Nâmık Kemal'in söyledikleriyle yaşama tarzı ve kişiliği arasında çelişki olduğu sonucunu doğurur.

Nâzım Hikmet, Peyami Safa'nın *fikir adamlığı* tarafını eleştirirken de Nâmık Kemal'den hareket eder. Onun düşünce adamlığını alaya almak için *Vatan Yahut Silistre* oyununun parodisini yapar. Oyun kişisi Abdullah Çavuş'un konuşmasını *gerçek düşünceden* uzak bulur. Abdullah Çavuş'un *Vatan Yahut Silistre*'deki (kendisi eserin ismini "Vatan-Silistre" şeklinde kaydeder) konuşmalarına ve leit-motiv olarak tekrarlanan "kıyamet mi kopar" sözüne gönderme yaparak alaya alır.

Nâzım Hikmet, bu manzum eleştirel yaklaşımdan bir yıl sonra, 1936'da Kemal Tahir'e verdiği mülâkatta Nâmık Kemal hakkında daha geniş ve açık yarılarda bulunarak şunları söyler:

"- Namık Kemal, bize, tarihî ve sınıflı şartlarının dışında, 'mutlak, lâsınıff' bir hürriyetperver, 'lâsınıff' bir halkçı olarak göstermek istiyorlar.

Muayyen bir sınıflı cemiyetin, muayyen tarihî bir inkişaf merhalesinin verimi olan Namık Kemal, denildiği gibi, 'lâsınıff' hürriyetperver ve 'lâsınıff' bir 'halkçı' mıydı? Ve esasen buna imkân var mıydı?

Cevap verilmesi lâzımgelen sorgular bunlardır bence. Ve ben bu sorguların en kısa ve kestirme cevaplarını bizzat Namık Kemalın ağzından almayı münasip buluyorum.

'Usulü meşveret hakkında mektuplar'ında, 'Cümhurun bizi batıracağı başka mesele, onu da kimse inkâr etmez. Bizde Cümhur yapmak kimsenin aklına gelmez', 'mülkümüzde ekseriyeti arayâ sahip olan milleti islamiye, Al Osmanı ne kadar sever ve bir âdil padişahının en edna kılı için başını feda eder' diyen ve "halkın hakimiyeti, bigayri hak naksı biat mı demektir?" diye yana yakıla sorgu soran Namık Kemal, 'halkçılığının' ve 'hürriyetperverliğinin' sınıflı sınırlarını, ayrı mektuplarda, şu aşağıdaki satırlarla düstürleştirmiştir:

1- 'Hakkı nezaret, icrayı hükûmet bizzarure bir FIRKAYI MÜMTAZE'ye kalacak...'

2- Her eyalet, mebuslarını MUTEBERANDAN gönderecek...'

Ve Namık Kemale göre; FIRKAYI MÜMTAZE'nin icrayı hükûmet edeceği usulü meşverette örnek alınacak memleket üçüncü Napolyon Fransasıdır. Çünkü fransızların:

3- 'Üçüncü Napoleon enani idarelerini ele aldı, hurriyetlerini ahlaklarının iktiza ettirdiği tadilat ile TAHDİT etti. İşte 'fransızlar da' bugünkü buldukları hali saadete o sayede vasıl oldular.'

Üçüncü Napolyonun Fransada hangi sınıfların hürriyetlerini TAHDİT etmiş olduğu düşünülürse, Namık Kemalın 'ideal' hürriyet telakkisi gün gibi ortaya çıkar...

Namık Kemal, matbuatın bile ancak 'lüzumu kadar' hür olmasını isteyen Namık Kemal, bütün hususiyetleriyle; yarım müstemlekeleşen, münkariz Osmanlı imparatorluğunun içinde kendine yol açmak isteyen 'BURJUVAZİNİN' bayraktarıdır. Filhakika bu bayraktar 'adil bir padişah'tan ileri geçmemiş, geçememiştir. Çünkü Namık Kemalın, icrayı hükûmet etmesini istediği FIRKAYI MÜMTAZE daha 'Cumhuru aklına getiremeyecek' ve mübeşşirine 'ümmele milleti' fark ettiremeyecek kadar zayıftı. Bu 'eyalet muteberanı', daha o kadar zayıftı ki, tam bir yerli senayi kurmayı da, tıpkı 'Cumhur' kurmakta olduğu gibi, aklından bile geçirmemekteydi. O, o günkü tarihî şartları ve inkişaf merhalesi içinde, ancak Avrupa sermayesi için, ham madde işlemeği ideal edinebilmişti. Bunu da yine Namık Kemalden dinleyin:

'Bizi soymak ve halı zaıfta tutmak ise Avrupanın hiç mültezimi değildir... Biz ne kadar ilerlersek Avrupa ticaretçe o kadar müstefit olur... Bedihi değil midir ki, bir İngiliz fabrikası İstanbul'a bin liralık basma göndereceğine İzmirden bin liralık pamuk alsa ondan basma yapsa Hinde Çine öteye beriye gönderse ondan iki bin lira kazanır...'

Namık Kemal, 'lâsınıfı' hürriyetperver, halkçı mı? Namık Kemal:

*'abanoz ellerinden
zenci kölesinin
som altın taslarla şarap içerek,'*

Burada "zenci köleyi" beyaz köle, pamuk ihraç edecek eyalet muteberanın tarlalarında çalışacak olan "köylü, ırgat" diye de okuyabilirsiniz.

ve "didarı hürriyet" in dizinde

kendi kendinden geçerek:

Bütün varlığıyla ancak eyalet muteberanına gülümsiyen 'didarı hürriyet'.

Evet Namık Kemal o kölenin elinde şarap içerek bu 'didarı hürriyetin dizinde' kendi kendinden geçerek, FIRKAYI MÜMTAZE ye:

*Yüksel ki yerin bu yer değildir,
Dünyaya geliş hüner değildir!..*

demişti.

Ve ne dikkate şayandır ki, bu 'Üçüncü Napolyon' 'kahramanı hürriyet'i bugün sosyetenin en sağ unsurlarının elinde, en sol cenaha karşı bir saldırış silahı oluyor. Namık Kemalla Karl Marksı mukayiseye yeltenen bir güruh, bu FIRKAYI MÜMTAZENİN, bu Üçüncü Napoleonkârı 'tahdit edilmiş' hürriyetin şairini perde yapıyorlar ve beşeriyetin, ancak fırkayı mümtazesiz, sınıfsız bir cemiyet içinde en geniş en hakikî lâsınıfı hürriyete kavuşacağını söyleyenlerin 'hürriyetlerini' 'hürriyet!?' namına tahdit ettirmek için bağrışıyorlar."¹¹

Nâzım Hikmet'in, Peyami Safa için yazdığı hicivdeki Nâmık Kemal'le ilgili satırlara da yer verdiği bu mülakatında Nâmık Kemal hakkındaki görüşünün daha belirginlik kazandığını görürüz. Buna göre Nâzım Hikmet'in Nâmık Kemal'e temel itirazı onun adı verilmeyen birilerince "tarihî ve sınıfî şartların dışında 'mutlak, lâsınıfî' bir hürriyetperver, 'lâsınıfî' bir halkçı olarak" gösterilmek istenmesinedir. Ona göre Nâmık Kemal, tam anlamıyla sınıfsız toplum yanlısı, halkçı ve hürriyetçi anlayışa sahip biri değildir. Esasen buna imkân da yoktur. Çünkü o, sınıflı topluma mensuptur ve sınıflı toplumun aşamalarından birinin ürünüdür.¹² Bu görüşünü Nâmık Kemal'in "Usulü Meşverete Dair Mektuplar"ından alıntılarla ortaya koymaya çalışan Nâzım Hikmet, Nâmık Kemal'in Üçüncü Napolyon dönemini model olarak aldığı için gerçek anlamda sınıfsız toplum ve tam hürriyet yanlısı sayılamayacağını ileri sürer. Çünkü Nâmık Kemal, ülke yönetiminin "fırkayı mümtaze"ye (seçkin/seçilmiş bir gruba) bırakılmasını istemektedir. Bu da tam hürriyet yanlısı ve halkçı bir tutum değildir.

Burada Nâzım Hikmet'in "tam hürriyet yanlısı", "halkçı" derken neyi kastettiği açıkça belirmez. Kastedilen meşrutiyet mi, cumhuriyet mi, demokrasi midir? Bunlar belirginlik kazanmaz. Yalnız hedefin daha baştan kurgulanmış olduğu, Nâmık Kemal'i olumsuzlayan bir bakış getirmek istendiği fikri belirir. Öncelikle Nâzım Hikmet'in Nâmık Kemal'e yönelttiği eleştiride açıklığa kavuşturulması gereken yanlar üzerinde durmak gerekecektir:

Nâzım Hikmet, Peyami Safa için yazdığı "Bir Provokatör Üstünde Hiciv Denemeleri"nde Nâmık Kemal'in *Vatan Yahud Silistre* oyununun karakterlerinden Abdullah Çavuş'a alaycı bir söylemle yaklaşır:

*"FİKİR dediğin
Şeyin*

*Karabet ustanın uduna benzemez suratı.
O, ne şapırtılarla çiğnenen bir sakız,
ne 'Vatan-Silistre'de Abdullah çavuşun tiradı,"*

diyerek Abdullah Çavuş'un dile getirdiği "kıyamet mi kopar" sözüne kapalı göndermede bulunarak alay konusu yapar. *Vatan yahut Silistre'* de Abdullah Çavuş, bir halk insanı, sıradan biri olarak çizilmiştir. Ondandır yüksek felsefî fikirler beklenemez. Oyunun kurgusunda Abdullah Çavuş, Silistre savunmasında çatışmaların yoğunlaştığı, Türk askerlerinin moral kaybına uğradığı zaman dilimlerinde belirerek vatan savunması karşısında hayatı küçümseyen tavırla "kıyamet mi kopar"¹³ sözüyle askerlere moral verir. Burada Nâzım Hikmet'in Peyami Safa'yı alaya alırken parodisini yaptığı Abdullah Çavuş karakterinin seçilmesinin pek de isabetli bir tercih olmadığı söylenebilir.

Üzerinde durmamız gereken bir başka nokta Nâmık Kemal'in burjuva, "burjuvazinin bayraktarı" ve konformist olarak gösterilmesidir. Yukarıda ele almayı çalıştığımız Nâmık Kemal'i "takma aslan yeleli" olarak nitelmesi, onu Marksist ideolojinin sınıflı toplum anlayışı içerisinde değerlendirilmesi, bu yolla toplumdaki Nâmık Kemal algısını ve imgesini yıkmaya çalışması karşılığını bulmayan bir parodi olarak kalır. Sosyoloji sözlüğünde burjuva, "[a]namalıcı üretim düzeninde üretim araçlarını ellerinde bulunduranlarla çıkarları bunlara bağlı olanların oluşturduğu sınıf... Bu sınıfsal yapıya sâhibolanlara burjuva (...) denir"¹⁴ şeklinde tarif edilmektedir. Buna göre Nâmık Kemal, Nâzım Hikmet'in parodileştirmeye çalıştığı gibi ne bir burjuvadır ne de konformisttir. O, servet birikimine fazla izin vermeyen Osmanlı toplum düzenine mensuptur. Her ne kadar vezir, kaptan-ı derya ve sadrazam yetiştiren köklü bir aileden gelmiş olsa da, bu aile aynı zamanda birkaç kez devlet görevinden uzaklaştırılmış, malları müsadere edilmiş, yoksul düşmüş bir ailedir. Yanında yetiştiği dedesi Abdüllatif Paşa'nın borçlu öldüğü, kendisinin on yedi yaşından itibaren devlet dairesinde çalışarak hayatını kazanma çabasına girdiği,¹⁵ hürriyet yolunda mücadele verdiği, hapsedildiği, sürgünlere gönderildiği düşünülürse Nâzım Hikmet'in ona getirdiği oryantalist öğeler taşıyan ideoloji kaynaklı şu alaycı bakışın hiç de isabetli olduğu söylenemez:

*"O, takma aslan yeleli Namık Kemal üstadın senin;
abanoz ellerinden
zenci kölesinin
som altın taslarla şarap içerek
ve "didarı hürriyet" in dizinde
kendi kendinden geçerek:
'Yüksel ki yerin
Bu yer değildir,*

*Dünyaya geliş hüner değildir!
 demiş...”*

Nâmık Kemal, meşrutî yönetim için Osmanlı devlet düzenine, Abdülaziz'in ve Abdülhamit'in baskıcı monarşi yönetimine karşı mücadele vermiştir. Tanpınar'ın da işaret ettiği gibi o, “İngiliz parlamantarizm sistemini beğenir. Fakat meşrutiyet idaresini kurmak için lâzım gelen hukukî esasları dışardan almaz. Çünkü İslamiyette meşveret esastır.”¹⁶ Batı'da gördüğü, beğendiği düşüncelerin ve uygulamaların karşılığını İslâm medeniyeti dairesi içinde arar. “Locke, Montesquieu, Rousseau gibi düşünürlerin fikirleriyle pek muhtemel olarak ikinci elden tanıştığı ve Avrupa'da bulunduğu zaman benimsediği *tabii haklar, toplumsal sözleşme* gibi devrimci sonuçları olan iki fikrin, şeriat ile uzlaşır iki görüş olduğunu tartışmaksızın kabul etmiş gözükür.”¹⁷ *Usûl-i meşveret* mektuplarında Batı'da gördüğü cumhuriyet modelinin İslâm'ın erken dönemindeki *usûl-i meşveretle* benzeşen yanına dikkat çekmesi ve kaynak olarak görmesi de bundandır. Sina Akşin'in ifadesiyle o,

“Fransız aydınlanmasının ve özellikle Locke ve Rousseau'nun demokratik-liberal görüşlerini İslamlaştırmaya, başka bir deyişle, bu görüşlerle İslam siyaset kuramından bir sentez gerçekleştirmeye çalışıyordu. Osmanlılara siyasal haklar verilmesi ve parlamentolu bir hükümete gidilmesi, yani hak hakiyeti, *Kur'an*'da bulunan 'meşveret' yani danışma ve görüşme emrine dayanırlıyordu. Öyle ki, bundan böyle 'meşveret usulü' meşrutiyetin diğer bir adı olacaktı. Bunun da felsefi temeli, insanların hür doğması ve devleti, daha da hür olmak, hürriyetlerinden daha iyi yararlanmak üzere bir toplum sözleşmesiyle kurmalarıydı. Yani, sonradan *İbret*'te ifade edeceği üzere: 'devletin halktan ayrı bir vücudu yoktur. Kendisine mahsus hiçbir menfaati olamaz...' Toplum sözleşmesinin İslami karşılığı biat idi. (...) Kemal'in cumhuriyet yönetimi konusunda da hem cesur, hem ihtiyatlı olduğunu görüyoruz. Halk egemenliği, 'efdal-ı (üstün) hükümet' olan cumhuriyet olarak somutlaşabileceği gibi, İslamiyetin ilk dönemi de bir cumhuriyet yönetimidir. Ama Osmanlı halkı bunu istemezdi, ayrıca cumhuriyet 'bizi batırırdı.'”¹⁸

Nâzım Hikmet'in de daha önce işaret ettiği gibi, *usûl-i meşveret hakkında mektuplarında* Nâmık Kemal, cumhuriyet modelini halkın istemeyeceği kanaatinde. 1868'de *Hürriyet*'te yayımlanan söz konusu mektuplar dikkatlice okunursa bunun anlamı ortaya çıkar. Onun *cumhuriyet bizi batırır* dediğine bakılırsa, cumhuriyetin, farklı etnik gruplardan oluşan Osmanlı Devletinin bölünmesini getirecek süreci başlatacağı görüşünde olduğu sonucu çıkarılabilir. Bu konuda Nâmık Kemal, dönemin siyasi şartları gereği muhtemelen “Sarayı karşısına almak istemiyordu. Ayrıca, belki de saltanat sayesinde Türklerin devlet reisliğini süresiz ellerinde tutabileceklerini düşünüyordu.”¹⁹ Zira onun “bü-

tün fikirleri, imparatorluğun muhâfaza ve devamı gayesine bağlanır.”²⁰

Nâmık Kemal, her ne kadar beğense de İngiliz ve Alman parlamenter sistemini Osmanlı için doğru bulmaz. Çünkü bu parlamentolarda soylu sınıf yer almaktadır. Onun bu düşüncesi yani sınıf fikri üzerine oturan parlamenter sisteme karşı çıkışı Nâzım Hikmet’in ileri sürdüğü “tarihî ve sınıfî şartların dışında ‘mutlak, lâsınıff’ bir hürriyetperver, ‘lâsınıff’ bir halkçı ol” madığı teziyle çelişir. Nâzım Hikmet, Nâmık Kemal’in “Usulü meşveret hakkında mektupları”ndaki “muteberân” ile “fırka-i mümtaze” kelime grubundan böyle bir yarıya varmış olmalıdır. Ancak “muteberân” ile “fırka-i mümtaze”yi sosyolojik bir olgu olarak gerçek manada sınıf anlamında almak doğru olmaz.

Aslında Nâmık Kemal’in, Çetin Yetkin’in de işaret ettiği gibi, “gerek ‘direme ve devrim ve gerekse ‘cumhuriyet’ konularında çelişkili düşünceleri olduğu”²¹ söylenebilir. Bir yandan İngiliz ve Alman parlamenter sisteminde olumlu yanlar bulurken diğer yandan Osmanlı için bu modelleri doğru bulmaması çelişkiyi gösterir. Bunda dönemin değişken şartlarına göre görüş geliştirme refleksi kadar henüz siyasi ve sosyal planda düşüncelerinin gereğince olgunlaşmamış olması da rol oynar. Nâzım Hikmet, Nâmık Kemal’in asıl bu çelişkileri üzerinde durması gerekirken onun *usûl-i meşveret hakkında mektupları*yla kendini sınırlamış, diğer makalelerine gereğince eğilmemiş görünür.

Daha önce de belirttiğimiz üzere Nâmık Kemal, döneminin şartları içinde mevcut yönetimden farklı bir yönetim modeli ister. Aslında Cumhuriyet döneminde Nâzım Hikmet’in yönetim modeline karşı mücadele vermesi bununla benzerlik gösterir. Her iki şairin dönemleri ve arzuladıkları yönetim modeli farklı olmakla birlikte her ikisi de mevcut yönetimden farklı yönetim modeli istemekte birleşir. Nâzım Hikmet’in eleştirisinde çıkmazlardan biri de Nâmık Kemal’i 1930’ların şartları içerisinde bakarak eleştirmesidir. Nâzım Hikmet’in söz konusu ettiği *usûl-i meşveret hakkında mektuplar* çevresinde probleme yaklaştığımızda, Nâmık Kemal’in *hürriyet*, *usûl-i meşveret*, *meşrutî yönetim* gibi düşünceleri, 1868’in Osmanlı toplumu içinden öngörülmüş yapıda karşımıza çıkar. İmparatorluğun ve dünyanın içinde bulunduğu şartlar göz önünde tutulduğunda, ondan 1860’larda, 1870’lerde ileri demokrasi teklifi ve arayışı beklemek doğru olmaz. 20. yüzyılın dünyada yarattığı değişim içerisinde, Cumhuriyet döneminden bakarak Nâmık Kemal’i eleştirmek, toplumların gelişim sürecini gözden kaçırmayı getirir. Olayları, olguları ve kişileri döneminin şartları içinde değerlendirmek gerekir. Nâmık Kemal’in istediği meşrutî yönetim, dönemi içerisinde ileri bir yönetim modeli arayışıdır. Nitekim 1876’da aydınlar tarafından güçlkle ilan ettirilen meşrutiyeti yaşatmak mümkün olmaması, ikinci deneme için otuz yıl beklemek gerekmiştir.

Nâmık Kemal’in mektupları, makaleleri, edebî eserleri ve mücadeleleri incelendiğinde Nâzım Hikmet’in iddiasının aksine dönemi içerisinde hürriyet-

çi ve halkçı olduğu görülür. Şerif Mardin'in de ifade ettiği gibi "Nâmık Kemal'in temel inancı halk egemenliği ilkesine" bağlanır.²² O, hürriyet, adalet, eşitlik, yönetim yapısı gibi birçok konuda İslâm medeniyeti dairesinde kalarak modern ve ileri görüşler getirmenin çabası içindedir. Üzerinde ısrarla durduğu kavramlardan biri hürriyettir. Her şeyden önce hürriyeti tabii bir olgu olarak anlamakta, toplumun ve ferdin hürriyetini savunmaktadır. Rousseau'nun anlayışı doğrultusunda hürriyeti insan olmaktan kaynaklanan ve insanın doğuştan sahip olduğu ilahi bir nimet şeklinde nitelendirmektedir. O, hürriyetten vazgeçmeyi, insan olmaktan vazgeçmek olarak görür. Sınırsız hürriyet olamayacağı görüşünde olan Nâmık Kemal, insanların hürriyeti kötüye kullanmaması için usûl-i meşveretin ve kanunların bulunması gerektiği fikrini taşır.²³ Hürriyet gazetesinde yayımlanan yazılarında "ferdin ve halkın siyasî hürriyetini elde etmesi, iktidara karşı vatandaşlık haklarının korunması, idarî keyfiliklerin önlenmesi, idarenin parlamento tarafından denetlenmesi hususları" üzerinde durur.²⁴ Bu çerçevede onun sınıflı toplum yapısı öngördüğünü ve belirli bir sınıfın hürriyetini savunduğunu gösteren belge ve bilgiye sahip değiliz. Nâzım Hikmet'i böyle bir yargıya *itibarlı kişiler* ve *seçilmiş grup* anlamına gelen "muteberân" ile "fırkâ-yı mümtâze" kavramları götürmüş olmalıdır. Nâmık Kemal, meşrutî yönetim için öngördüğü parlamentonun saygın ve seçkin kişilerden oluşmasını istemektedir. Bu da onun örnek aldığı Batı parlamentolarında karşılaşılan durumdur. Nâzım Hikmet, bu durumu, halkın geri plana düşürüldüğü sınıflı toplum olgusu çerçevesinde yorumluyor görünmektedir.

Nâmık Kemal'in *sınırsız halkçı olmadığı* iddiası da tartışma götürür. Böyle bir tez onun halkı sınıflara ayırdığı ve belli bir sınıfı üstün tuttuğu anlamına gelir. Oysa Nâmık Kemal'in sınıflı toplum anlayışına sahip olduğunu söylemek güçtür. O, "ferdin kendi iktidarına tasarruf-ı tabi'îsi gibi kuvvâ-yı müştemi'a dahi bittabi efrâdın mecmû'ına âid olduğu için her ümmette hakk-ı hâkimiyet umûmudur."²⁵ demektedir. Bu da, demokrasilerde olduğu gibi, halk hâkimiyeti ve kuvvetler ayrılığı anlamına gelir. Onun monarşik yönetim içerisinde parlamenter sistemi ve kuvvetler ayrılığını teklif etmesi, halkın iradesinin yönetime yansımalarını istemesi halkçılığını gösterir. Bütün bunlara rağmen Nâzım Hikmet'in haklı olduğu bir yan vardır. O da Nâmık Kemal'in sınırsız hürriyet yanlısı olmadığıdır. Esasen sınırsız hürriyetten söz etmek de mümkün değildir.

Burada Nâzım Hikmet'in Nâmık Kemal'i olumsuzlamak için kullandığı *burjuva* kavramı ve "burjuvazinin bayraktarı" nitelemesi üzerinde de durmak yerinde olur. Burjuvazi sanayi toplumunun ürünüdür. Nâmık Kemal'in yaşadığı dönemde Türk toplumunda burjuvaziden söz etmek ne derecede doğru olur? Türkiye'de sanayileşme daha sonraki bir dönemde gerçekleşir. Sanayi toplumu da burjuvaziyi yaratır. Sanayi toplumunun henüz oluşmadığı bir dönemde Nâmık Kemal'i "burjuvazinin bayraktarı" olarak nitelemek Marksist ideo-

lojinin hazır kalıplarını kullanma kolaycılığını gösterdiği kadar kişinin entelektüel alandaki donanımıyla ilişkilidir. Ayrıca burjuva kavramıyla ilgili görünen yukarıda geçen hiciv satırlarının açıklığa kavuşturulmasında yarar bulunmaktadır. Nâmık Kemal'in zenci kölenin abanoz ellerinden som altın tasarlarda şarap içerek hürriyet şiirleri söylediği hayali şairane bir buluştur. Fakat bu söyleyişin gerçeklikle ilgili olduğu söylenemez. Bununla birlikte söz konusu metaforik söylemle farklı bir Nâmık Kemal imgesi yaratılmak istendiği sonucu çıkıyor. Nâzım Hikmet, şairane duyarlılıkla Amerikan toprak sahipleriyle fabrikatörleri etrafında şekillendirdiği imgeyi Nâmık Kemal'e bir elbise gibi giydirmiş görünüyor. Ancak bu *beyaz efendi* elbisesi, Nâmık Kemal'e geniş gelmektedir. Çünkü kaynaklar Nâmık Kemal'in zenci kölesinden de, onun abanoz ellerinden de, şarap içilen altın tasarlardan da söz etmiyor. Bunu metafor olarak alsak bile karşılıksız kalır. Esasen Nâmık Kemal'in bunlara sahip olacak madde kaynakları elinde bulundurduğunu söylemek de güçtür. 1867'de yurt dışına kaçtığına, diğer genç Osmanlılar gibi, Mustafa Fazıl Paşa'nın yardımıyla orada barınabilmesi de bunu gösterir.

Nâzım Hikmet'in Nâmık Kemal'e karşı bu kadar olumsuz eleştiri getirmesinin sebepleri üzerinde de durmak gerekir. Yusuf Alper'in tespitiyle "Nâzım Hikmet'in kişiliğinde ödipal izlerin; her türlü baskı zulme başkaldıran, girişimci bir davranış biçiminde olması söz konusudur."²⁶ Onun, şiirin şekil ve içeriğinde giriştiği radikal değişiklikten başlayarak sosyal kurum ve kuruluşlara, yerleşik düzene, rejime, moral değerlere başkaldırısının altında bunun yatığını söylemek mümkündür. Türkiye Komünist Partisinde muhalif kanatta yer alması, Stalin'in uygulamalarına içten ve gizli karşı çıkışı, yerini sağlamlaştırılmış güçlü sanatkârlara karşı genç sanatkârları tutması, baskın olana, iktidara ödipal başkaldırı duygusuyla açıklanabilir. Edebiyat ve düşünce dünyasında önemli bir yeri olan Nâmık Kemal'in karizmatik kişiliğine karşı giriştiği yıpratma kampanyasında da bu ödipal döneme bağlı başkaldırı duygusu rol oynamış olmalıdır.

Kişiliğinin yanında onu, Nâmık Kemal konusunda bu kadar olumsuz eleştiriye iten temel faktörlerden bir başkasının ideolojik bakış olduğunu söylemek yerinde olacaktır. Marksist ideoloji çerçevesinde yaklaştığı Nâmık Kemal, onun aradığı ideolojik niteliklere ters istikamette yer alır. Vatan ve millet kavramlarını öne alan, Osmanlılığı, Türklüğü yücelten, İslâm birliği fikrini savunan Nâmık Kemal'in sanatında ve düşünce dünyasında Marksist ideolojinin sınıflı toplum anlayışına uymayan birçok yan vardır. Nâzım Hikmet'in bu eleştirisi, Nâmık Kemal'in ayrı bir dünya anlayışını temsil etmede öncü kişiliğinden kaynaklanır. Ayrıca üstte yer verdiğimiz yazının son paragrafında adlarını söylemeden belirttiğine göre bazı kişilerin Nâmık Kemal'i Karl Marks'la karşılaştırmaları Nâzım Hikmet'i harekete geçirmiş olmalıdır.²⁷ O, Karl

Marks'ın sözcüsü gibi görmek istediği sanatkârda aradıklarını bulamayınca sert eleştiriye yönelir. Aslında onun Türk edebiyatına bakışı ve ne yapmak istediği Abdülhak Hâmit, Mehmet Emin, Yakup Kadri, Ahmet Hâşim gibi diğer sanatkârlara açtığı savaş göz önünde bulundurulursa açıklığa kavuşur.

Nâzım Hikmet'in Nâmık Kemal'e yönelttiği eleştirinin bir başka kaynağı Rus fütüristlerinin 1912'de "Yaygın Beğeniye Bir Şamar" bildiriyle başlayan önceki dönemin yazar ve şairleriyle hesaplaşmasına benzer şekilde karşımıza çıkan "Putları Yıkıyoruz" kampanyasıyla ilgili görünmektedir. Mayakovski ve arkadaşları da Puşkin, Tolstoy gibi şair ve yazarları edebiyat dünyasının dışına itmek, onları değersizleştirmek ister. Nâzım Hikmet'in gerek "Bir Provokatör Üstünde Hiciv Denemeleri"nin gerekse Kemal Tahir'e verdiği mülakatın "Putları Yıkıyoruz" kampanyasının atmosferinde doğduğu, onun bir uzantısı olduğu söylenebilir. O, 1929'da başlattığı bu kampanyayla Marksist ideolojinin ölçülerine uymayan, toplumda ve edebiyat dünyasında yeri olan şair ve yazarların konumunu sarsma düşüncesiyle hareket eder. Toplum katında yer edinmiş sanatkârların yıkılmasıyla açılan boşluk kendisi ve diğer ideolojik kişiler tarafından doldurulacaktır. Sonuçta sosyalist sanat anlayışına göre sanat, edebiyat propaganda aracıdır. Düzenin yıkılması önceki sanat anlayışının, şair ve yazarların yıpratılmasıyla doğru orantılıdır. Buna karşılık ideolojiye uygun gördüğü veya ideolojik alana çekebileceğini düşündüğü, çoğu kez bir değer ifade etmeyen genç şair ve yazar adaylarını da övme veya yüceltme stratejisini geliştirir. Bunu, bir kısmı edebiyat dünyasında dikkate değer yer bulamayan Nizamettin Nazif, İlhami Bekir, Fahri Kâmil gibi isimler etrafında görmek mümkündür.

Nâzım Hikmet, 1935 ve 1936'da söz konusu hiciv ve eleştirilerden sonra hapis hâlinde Kemal Tahir'e yazdığı "20. 1. 942" tarihli mektubunda Nâmık Kemal hakkında görüşlerini ortaya koymayı sürdürür. Fakat bu defa farklı bir yaklaşımla ve farklı bir bakış açısıyla belirir. Aradan geçen altı yıl içinde Nâmık Kemal'e bakışı yumuşamış görünür. Söz konusu mektupta öncelikle Nâmık Kemal'in "inkılapçı mübeşşirliği" üzerinde durur. Nâmık Kemal konusunda karar verirken onun hakkında yazılanlardan değil, kendi yazılarından hareket etmenin doğru olacağını belirtir. Onun, yaşadığı dönemin şartları içerisinde Osmanlı İmparatorluğunun konumu, Fransa ve İngiltere başta olmak üzere Avrupa ülkelerinin durumu ve kendi kabiliyeti çerçevesinde değerlendirilmesi gerektiği düşüncesini ileri sürer. Bu da Karl Marks'ın "[i]nsanoğlunun yaşayışını, tarihsel ve somut koşulları içinde incelemek istemesi"²⁸yle uygunluk gösterir. Nâmık Kemal hakkında bir araştırmannın planını da veren şu maddeleri sıralar:

"1) Nâmık Kemal'in inkılapçı mübeşşirliğinin mahiyet ve derecesinde göz önünde tutulacak şey, onun hakkında yazılmış gazete makalelerini okumak değil bizzat Nâmık Kemal'in, bilhassa iktisad, siyasi, içtimai makalelerini okumak,

hayatını tetkik etmektir. 2) Diğer taraftan esas itibariyle her insanı konkre olarak yani: a- içinde yaşadığı devirle mütalaa edeceğiz. Bu şu demektir: Bilhassa kapitalizmin inkişafından sonra her fikir, politika, sanat, ilim vs. insanını bir yandan kendi memleketinin o devirdeki tarihi, sosyal, ekonomik vs şartları içinde, mensup olduğu, hizmet ettiği sınıfın içinde mütalaa etmek demektir. Diğer yandan ise dünyanın, hiç olmazsa Avrupa'nın o devirdeki tarihi, sosyal, ekonomik, kültürel, inkılapçı vs. durumu ve şartları içinde tetkik eyleyeceğiz. 3) Bundan başka o insanın ferdi fizyolojik kabiliyetini de göz önünde tutacağız. Namık Kemal için de bu böyledir. Namık Kemal hem o devirdeki Osmanlı İmparatorluğu, hem o tarihteki Avrupa, hem de şahsi fizyolojik kabiliyetiyle mütalaa edilmelidir. Bizde kanaatımca, bu hususta düşünülen yanlışlıklar, bu üçüzlü birliği gözönünde tutmamaktan geliyor. Namık Kemal tetkik edilirken sosyal muhit olarak yalnız o zamanki Osmanlı İmparatorluğunu göz önüne alıp Avrupa'yı bir yana bırakmak, Osmanlı İmparatorluğunu bir 'Robenson adası' farz etmek demek olur ki yanlıştır. Namık Kemal'in mübeşşirlik şuurunun tayininde yalnız Osmanlı İmparatorluğu sosyal varlığı değil, Avrupa, bilhassa Fransa ve İngiltere sosyal varlığının da rolü vardır. Namık Kemal, Victor Hügo'yu, Jan Jak Ruso'yu, klasik İngiliz iktisatçılarını bilen bir adamdı."²⁹

Mektubun devamında "inkılapçı liberal burjuva mübeşşir"i olarak değerlendirdiği Nâmık Kemal hakkında "mübeşşirliğini yaptığı rejimin, sınıfın en sağ cenahının mübeşşirliğini yapabilmıştır"³⁰ tespitinde bulunur. Ona göre Nâmık Kemal'in "mübeşşirliği dahiyane değildir, ne de bunun başka bir tabiriyle mübeşşirliğinde öyle keskin inkılapçılık vardır."³¹ Devam eden satırlarda Nâmık Kemal'in dahi olmadığını, oysa Karl Marks'ın dahi olduğunu, onu Karl Marks'la karşılaştıranların hata yaptığını, Nâmık Kemal'in Karl Marks'la karşılaştırılmayacağını ifa eder. Marksist bakış açısıyla şu yargıda bulunur:

"Onun Avrupa'daki halk ve amele kaynaşmalarından, bilhassa Fransa'daki kütle hareketlerinden nasıl ürktüğü, bu hareketleri nasıl tel'in ettiği ve ideal devlet şekli olarak üçüncü Napoleon polis ceberutluğunu göklere çıkardığı bizzat has[z]retin kitaplarında kendi eliyle yazılıdır."³²

Bu eleştirileri izleyen satırlarda "Nâmık Kemal'in sahici değerini vermeli" dedikten sonra "bugün ona Irkçı-Turancı-Hitlerist-Çınaraltıcılar, Arnavut'tu, Hanedan-ı Âli Osmana düşmandı, farmasondu filan diye hücum ederken Nâmık Kemal'i müsbet taraflarından tutmak lazımdır."³³ cümlelerine yer verir. Bu da artık Nâmık Kemal'i olumlu yanlarıyla değerlendirmeleri gerektiği anlamına gelir. Bunun gerekçesi, "Namık Kemal'in, hangi sebeplerle olursa olsun bilhassa şehir ve kasabalar halkı arasındaki efsaneleştirilmiş, kahramanlaştırılmış şahsiyeti bir vakıadır ki bu vakıanın muayyen pratik, taktik anlarda göz önünde tutulması lazım gelir"³⁴ söyleyişinde kendini açığa vurur. Bu sözyle o, Nâmık Kemal'e bütünüyle karşı çıkarak halk arasında efsaneleşmiş

kişiliğiyle mücadeleye girişmek yerine, ondan yararlanmanın gerektiğini ifade etmiş olur. Nâmık Kemal gerçeğinin “muayyen pratik, taktik anlarda göz önünde tutulması lazım gelir” sözü, bu çerçevede anlamını bulur. Bu da, Nâmık Kemal’i karşımıza almaktansa yanımıza alarak ideolojinin propaganda aracına dönüştürelim, demektir.

Onun bu sözleri Peyami Safa için yazdığı manzum hicivdeki ve Kemal Tahir’e verdiği mülakattaki Nâmık Kemal’e karşı olan tavrı ve düşünceleriyle ilk bakışta çelişir gibi görünür. Fakat durum tam anlamıyla öyle değildir. Daha önce Nâmık Kemal hakkında ortaya koyduğu görüşlerle bu son yaklaşımın çelişkinin ve yarattığı problemin farkındadır. Problem karşısında şöyle bir çözüm geliştirir: “Nitekim dün onu şovenler Marks’ın filan üstünde bir demokrat bir inkılapçı olarak ileri sürdükleri zaman bunun aksini yapmak icap ediyordu, Diyalektik denilen gözünü sevdiğimin metodu.”³⁵

Nâzım Hikmet’in bu ilgi çekici sözlerinden çıkan sonucu şu şekilde belirlemek mümkündür: O, “şovenler” şeklinde nitelendirdiği bazı kişilerce Nâmık Kemal’in Karl Marks’la kıyaslanması üzerine onu olumsuzlama ihtiyacı duyar. Kendi ifadesiyle “İrkçı-Turancı-Hitlerist-Çınaraltıcılar”, Nâmık Kemal hakkında olumsuz görüş getirdiğinde de Nâmık Kemal’e bakışını değiştirerek onu daha çok olumluyan strateji geliştirme yoluna gider. Bunu da “diyalektik” yöntemle açıklama ihtiyacı duyar.

Bu durum, ideolojik zeminde karşı güç konumundaki kişi ya da kişiler Nâmık Kemal’e olumlu bakış getirdiğinde Nâzım Hikmet’in Nâmık Kemal’e karşı olması; karşı güç, Nâmık Kemal’e olumsuz bakış getirdiğinde Nâzım Hikmet’in olumlu görüş ortaya koyması gibi güdümlü bir anlayışa bağlandığı ve böyle bir anlayış içinde tavır geliştirdiği sonucunu doğurur. “Yunanca tartışma sanatı anlamına gelen dialektike tekhne’den türeyen bir terim olarak, genelde akıl yürütme yoluyla araştırma ve doğrulara ulaşma yöntemi”³⁶ şeklinde varlık kazanan diyalektik de burada devreye girer. Söz konusu mektuptan yola çıktığımızda Nâzım Hikmet’te diyalektiğin, karşı görüşün zıddını savunarak doğruya ulaşmak şeklinde karşılığını bulduğu anlaşılır. Bu da karşıt düşüncenin Nâmık Kemal’i olumlu yanlarıyla değerlendirmesi hâlinde Nâzım Hikmet’in görüş ve değerlendirmelerinin olumsuz olacağı anlamına gelir. Onun böyle basit bir tavır belirlemede *diyalektik* mantığa dayandığı söylenebilir. Amiyane tabirle “Diyalektik denilen gözünü sevdiğimin metodu” diyerek diyalektik yöntemle vurgu yapması da bunu gösterir. Diğer yandan bir yığın ideolojik karışıklık bulduğu Nâmık Kemal’e olumluyan bir bakış getirme arzusu, onu propaganda aracı yapmak için geliştirmek istediği *taktikle* ilgili görünmektedir.

Nâzım Hikmet’in Nâmık Kemal’le olan teması bununla da kalmaz. Hapis-haneden Kemal Tahir’e yazdığı “20. 1. 942” tarihli mektuptan uzun yıllar sonra Nâmık Kemal konusuna yeniden döner. 1935-1936 yıllarında Nâmık Kemal’e

karşı yürüttüğü kampanyayı ve hücumları yaklaşık otuz yıl sonra Moskova'da dost sohbetlerinde değerlendirme ihtiyacı duyarak pişmanlık içinde özeleştirisini yapar. Bu durum, bir bakıma geçmişle hesaplaşmak anlamına gelir. *Sertel'lerin Anılarında Nâzım Hikmet ve Babıâli* adlı kitabın Sabiha Sertel'in kaleme aldığı *Nâzım Hikmet'le İlgili Bazı Anılar* bölümünde şunlara yer verilir:

“1963 başlarında bulduğumuz zaman Nâzım çok dalgın görünüyordu. İlk romanını yazıyordu. Her gün gelir, yazdığı kısımları bize okurdu. Bu roman, Nâzım'ın hayatından bazı parçaları anlatır. Savaşa nasıl bir romantik heyecanla başladığını gösterir. Nâzım, artık o devirdeki düşüncülerini sekterce bulmaya başlamıştı. Doğmatizmin ve sekterliğin baş düşmanı olmuştu. ‘Mesela,’ diyordu, ‘biz ‘Resimli Ay’ mecmuasında, neden putları kırıyoruz kampanyasıyla halkın sevdiği şairlere hücum ettik? Mehmet Akif softaymış, varsın olsun. Adam halk şiirleri yazmış. Mesela Namık Kemal'e ne diye çattık. Adam Abdülhamit istibdadına karşı savaşmış, hapiste yatmış, mo[e]nfallarda sürünmüş. Halk onu vatan şairi diye tanıyor ve öyle seviyor. Biz ise ona, burjuva şairi diye çattık. Küçük burjuva, dedik. Hatta kurtuluş savaşına katılanlara çattık. Kendimizi halktan uzaklaştırdık.”³⁷

Bu satırlardan da anlaşılacağı üzere Nâzım Hikmet, hayatının sonuna doğru diğer bazı konularda olduğu gibi Nâmık Kemal konusunda da daha önce yaptığı eleştirilerin hatalı olduğu fikrine varmıştır. Burada açığa kavuşturulması gereken problem Nâmık Kemal'e yönelttiği eleştirinin mi, yoksa eleştiride tutulan yolun mu hatalı olduğudur. Ayrıca üzerinde durulması gereken bir başka konu, Nâzım Hikmet'in artık altmış yaşını aşmış olduğu düşünülürse hayat tecrübesinin, olgunlaşmasının, hatta komünist ideoloji ve rejim çerçevesinde hayal kırıklıklarının bunda rol oynayıp oynamadığıdır.

Nâzım Hikmet'in görüşlerinin değişmesinde hayat tecrübesine bağlı olarak yaşadığı değişimin de etkisinin olduğu düşünülebilir. Yıldız Sertel'in “Nâzım, artık o devirdeki düşüncülerini sekterce bulmaya başlamıştı. Doğmatizmin ve sekterliğin baş düşmanı olmuştu.” tespiti, bu öngörümüzü güçlendirir. Bununla birlikte Yıldız Sertel'in Nâzım Hikmet'ten aktardığı üstteki cümleler onun, öne çıkan yazar ve şairlere karşı eleştirel tutum sergilemekle yöntem hatası yaptıkları görüşüne vardığını gösterir. “Mesela Namık Kemal'e ne diye çattık” cümlesi, Nâmık Kemal'e *çatmamaları* gerekirdi anlamına gelir. Çünkü o, “Abdülhamit istibdadına karşı savaşmış, hapiste yatmış, mo[e]nfallarda sürünmüş. Halk onu vatan şairi diye tanıyor ve öyle seviyor.” Öyleyse *çatmamaları* doğru olurdu. Oysa *ona, burjuva şairi diye çatmışlar, küçük burjuva* demişler, hatta bununla da kalmamış *kurtuluş savaşına katılanlara çatmışlar*, kendilerini *halktan uzaklaştırmışlardır*. İşte asıl hatalı olan da bu halktan uzaklaşma durumudur.

Nâzım Hikmet'in Nâmık Kemal'e karşı getirdiği eleştirel bakıştaki değişikliğin bir tarafıyla onun değişken kişiliğinden ve ikili zihin yapısından kaynak-

landığı söylenebilir. Narsisizme varan aşırı özgüven de bunda rol oynar. Bununla birlikte zamanın ilerleyişine bağlı yaşanmışlıklar, hayal kırıklıkları³⁸ onda yumuşamaya yol açmış görünmektedir. 1920’de yücelttiği,³⁹ 1944-1945’te olumsuzladığı Mevlânâ’ya⁴⁰ da 1963’te yazdığı romanda⁴¹ yumuşak ve olumlayan bir bakış getirmesi bunun bir başka göstergesi sayılmalıdır. Yine 1953’te “5 Mart 1953”⁴² adını taşıyan Stalin’in ölümü üzerine yazdığı mersiyeye karşılık 1961’de onu olumsuzlayan başlıksız bir metin⁴³ ortaya koyması, içerisine başka psikolojik öğelerin de karıştığı bu ikili zihnin göstergesi durumundadır.

Buraya kadar ele almaya çalıştığımız problem çevresinde anlaşılacağı üzere Nâmık Kemal karşısında üç Nâzım Hikmet’ten söz etmek doğru olacaktır. Birincisi Nâmık Kemal’i *sınırlı hürriyet yanlısı, sınıflı toplumun ürünü, burjuvazinin bayraktarı* olarak gören ve olumsuzlayan Nâzım Hikmet; ikincisi *diyalektik metoda* bağlı olarak karşı düşüncenin eleştirdiği Nâmık Kemal’i kendi gerçekliğinde görmek gerektiği görüşünü ileri sürerek olumsuz taraflarıyla birlikte olumlu yanlarını belirten Nâzım Hikmet; üçüncüsü “Abdülhamit istibdadına karşı savaşmış, hapiste yatmış, mo[e]nfallarda sürünmüş” olan Nâmık Kemal’i olumlayan Nâzım Hikmet.

Birincisinde ideolojisi, romantizmi ve başkaldırı ruhuyla Nâmık Kemal’e yaklaşan otuz yaşlarında genç Nâzım Hikmet, ikincisinde kırklı yaşlarını yaşayan, olayları ve olguları daha gerçekçi çizgide görmeye başlayan Nâzım Hikmet, üçüncüsünde ayağı yere basan, altmış yaşını aşmış tecrübeli Nâzım Hikmet söz konusudur. Yalnız bu üç bakışın birleştiği bir yan dikkatten kaçmaz. O da ideolojidir. O, nasıl ki gençlik yıllarında Nâmık Kemal’i *ideolojik yarırsızlık* için olumsuzlamışsa orta yaşlarında ve ileri yaşında da *ideolojik yarar* için olumlamak isteyen tavır içine girer. Burada mesele Nâmık Kemal hakkında zamanla düşüncelerinin değişmesinden çok metot ve taktik üzerinde toplanır. *Putları yıkıyoruz* diye başladığı karşı oluşun taktik hatası olduğunu görmüş, bu yolla propagandada başarı sağlayamayacaklarını anlamıştır. Ona göre yapılması gereken Nâmık Kemal gibi halkın sevgisini kazanmış kişilerden yararlanmak, onları uygun yönleriyle bir şekilde ideoloji çerçevesinde propaganda aracına dönüştürmektir. Mehmet Âkif’in *halkçılığını*, Nâmık Kemal’in *istibdada karşı oluşunu* dile getirmesi de bunu gösterir. Çünkü Nâzım Hikmet’in son noktada ulaştığı bakış açısıyla halka yakın oluşta ve istibdada karşı olmada Marksist ideolojiye uyan yanlar bulunmaktadır. Sonuçta önemli olan olayları, olguları ve kişileri Marksist ideoloji için kullanmaktır. Bu da amaç için aracı meşru kılmak anlamına gelir.

DİPNOTLAR

1 Nâzım Hikmet, *Sanat, Edebiyat, Kültür, Dil, Yazılar 1*, Yedinci Basım, Adam Yayınları, İstanbul 1996, s. 15.

2 age., s. 22.

3 age., s. 15.

- 4 age., s. 22.
- 5 *Aydabir*, 1 Eylül 1935.
- 6 Nâzım Hikmet, *Benerci Kendini Niçin Öldürdü Şiirler 2*, 13. Basım, Adam Yayınları, İstanbul 1997, 151-155.
- 7 Nâzım Hikmet'in hicvinde geçen "aslan yele" Kerim Sadi'de aynen yer alır. Ayrıca Kerim Sadi'deki "altın başlı bir bastonu eline almayan" kelime grubuyla Nâzım Hikmet'in "som altın taslarla şarap içerek" söyleyişi arasında ilişki kurulabilir. Bkz. Kerim Sadi, *Namık Kemal: Tarihi Materyalist Telakkisine Göre Yahut Tarihi Namık Kemal'in Keşfine Doğru İlk Adım*, İnsanîyet Kütüphanesi, 1932, s. 9.
- 8 [H. N.] Atsız, bu konuda "(...) Türkiye'nin en büyük adamlarından biri olan *Namık Kemal*'i arslan postu giymiş olmakla itham etti. Öyle sanıyorum ki arslan postu giymiş olmakla kasdettiği mânâ eşeklikler. Bu, arslan postu giyen ve kendisini arslan diye satan eşeğin hikâyesine telmihen yapılmış, komünistlere yararlı şekilde bayağı, don kişotça bir teşbihtir." diyerek Nâzım Hikmet'in Nâmık Kemal konusunda La Fontaine'nin "Arslan Postu Giyen Eşek" hikâyesine göndermede bulunmuş olabileceğini ifade eder. Bkz. Atsız, *Komünist Don Kişotu Proleter-Burjuva Nâzım Hikmetof Yoldaşa*, Arkadaş Basımevi, İstanbul 1935, s. 2-3.
- 9 Nâzım Hikmet'in Nâmık Kemal'e karşı giriştiği bu alaycı tavır karşısında kısa süre sonra Nâmık Kemal'i savunan yazılar ve bir de kitapçık çıkar. Bkz. Peyami Safa, "Nâmık Kemal ve Gençlik", *Hafta*, 11 Kasım 1935; Peyami Safa, "Karl Marx ve Nâmık Kemal", *Aydabir*, 11 Kasım 1935; Atsız, *Komünist Don Kişotu Proleter-Burjuva Nâzım Hikmetof Yoldaşa*, Arkadaş Basımevi, İstanbul 1935; Atsız, "Nâmık Kemal", Millî Türk Talebe Birliği neşriyatından, S. 3, 1936, s. 53-54.
- 10 Beşir Ayvazoğlu, *Peyami Hayatı Sanatı, Felsefesi Dramı*, Ötüken Neşriyat A. Ş., İstanbul 1998, s. 125.
- 11 Kemal Tahir, "Nazım Hikmet", *Namık Kemal İçin Diyorlar ki*, - 1936, s. 29-32.
- 12 Nâzım Hikmet'in bu değerlendirmesinden daha önce Kerim Sadi, Nâmık Kemal hakkında "(...) mensup olduğu sınıfın en bariz temayüllerini kudretle aksettirebilen bir şairdir." yargısında bulunur. Bkz. Kerim Sadi, *Namık Kemal: Tarihi Materyalist Telakkisine Göre Yahut Tarihi Namık Kemal'in Keşfine Doğru İlk Adım*, İnsanîyet Kütüphanesi, 1932, s. 6-8.
- 13 [Nâmık] Kemal, *Vatan yahut Silistre*, 1307, s. 49, 52, 53...
- 14 Orhan Hançerlioğlu, *Toplumbilim Sözlüğü*, 2. Baskı, Remzi Kitabevi, İstanbul 1996, s. 54.
- 15 Sina Akşin, "Düşünce ve Bilim Tarihi (1839-1908)", Metin Kunt, Sina Akşin, Suriya Faroqhi, Zafer Toprak, Hüseyin G. Yurdaydın, Ayla Ödekan, *Türkiye Tarihi 3 Osmanlı Devleti 1600-1908*, 7. Baskı, Cem Yayınevi, İstanbul 20002, s. 347.
- 16 Ahmet Hamdi Tanpınar, *19 uncu Asır Türk Edebiyatı Tarihi*, 5. Baskı, Çağlayan Kitabevi, İstanbul 1982, s. 430.
- 17 Niyazi Berkes, *Türkiye'de Çağdaşlaşma*, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2002, s. 292.
- 18 Sina Akşin, "Düşünce ve Bilim Tarihi (1839-1908)", Metin Kunt, Sina Akşin, Suriya Faroqhi, Zafer Toprak, Hüseyin G. Yurdaydın, Ayla Ödekan, *Türkiye Tarihi 3 Osmanlı Devleti 1600-1908*, 7. Baskı, Cem Yayınevi, İstanbul 2002, s. 348.
- 19 age., a.y.
- 20 Mehmed Kaplan, *Nâmık Kemal Hayatı ve Eserleri*, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınlarından, İstanbul 1948, s. 106.
- 21 Çetin Yetkin, *Siyasal Düşünceler Tarihi Machiavelli'den XX. Yüzyıla Kadar Avrupa ve Osmanlı-Türk Siyasal Düşüncesi*, Güner Yayınları, İstanbul 2009, s. 728.
- 22 Şerif Mardin, *Jön Türklerin Siyasi Fikirleri 1895-1908*, 4. Baskı, İletişim Yayınları, İstanbul 1992, s. 123.
- 23 Nâmık Kemal, "Usûl-i Meşverete Dair Mektuplar", *Hürriyet*, 6 Temmuz 1868, nr. 2, s. 5-8.
- 24 Ömer Faruk Akün, "Nâmık Kemal", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, C. 32, İstanbul 2006, s. 366.
- 25 [Nâmık Kemal], "ve şaverihüm fi'l emr", *Hürriyet*, nr. 4, 20 Juillet 1868, s. 1.
- 26 Yusuf Alper, *Psikolojik ve Psikodinamik Açından Nâzım Hikmet Şiiri*, Toplumsal Akademik Yayınları, İstanbul 2005, s. 8.
- 27 Nâzım Hikmet'in adını kaydetmeden göndermede bulunduğu yazarlar Peyami Safa, Nihal Atsız vb. olmalıdır. Nitekim Peyami Safa'nın 1935'te yayımlanan "Karl Marx ve Namık Kemal" başlıklı yazısı bulunmaktadır. Bkz. *Aydabir*, 1 Eylül 1935; ayrıca Peyami Safa, *Objektif: 3 Sosyalizm Marksizm Komünizm*, 3. Baskı, Ötüken Yayınevi, İstanbul 1977, s. 286-289.
- 28 Selahattin Hilav, *Diyaletik Düşüncenin Tarihi*, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2012, s. 187.
- 29 Nâzım Hikmet, *Kemal Tahir'e Mapusaneden Mektuplar*, Milliyet Yayınları, İstanbul 1996, s. 110.
- 30 age., a.y.

- 31 age., a.y.
- 32 age., a.y.
- 33 age., a.y. Nâzım Hikmet'in "İrkçi-Turançı-Hitlerist-Çınaraltıcular" diye göndermede bulunduğu kişi Nihal Atsız ve arkadaşları olmalıdır. Atsız'ın 1942'de *Çınaraltı*'nda "Nâmık Kemal" adıyla yayımlanan bir yazısı yer alır. Bkz. Atsız, "Nâmık Kemal", *Çınaraltı*, S. 22, Ocak 1942, s. 8-9. Ayrıca *Çınaraltı* dergisinde Nâmık Kemal hakkında bir anket yayımlanmıştır. Bkz. Dündar Akünel, "Namık Kemal İçin Türk Güzideleri Ne Diyor?", *Çınaraltı*, S. 21, 27 Aralık 1941, s. 8-10.
- 34 Nâzım Hikmet, *Kemal Tahir'e Mapusaneden Mektuplar*, Milliyet Yayınları, İstanbul 1996, s. 110.
- 35 age., a.y.
- 36 Cevizci, Ahmet, *Paradigma Felsefe Sözlüğü*, Paradigma Yayınları, İstanbul 2005, s. 509.
- 37 Zekeriya Sertel, Sabiha Sertel, Yıldız Sertel, *Sertel'lerin Anılarında Nâzım Hikmet ve Babiâli*, Adam Yayınları, İstanbul 1993, s. 34.
- 38 Nâzım Hikmet'in hayal kırıklıkları ve pişmanlıkları için bkz. Zekeriya Sertel, *Nâzım Hikmet'in Son Yılları*, 4. Baskı, Remzi Kitabevi, İstanbul 2004, s. 193-194.
- 39 Nâzım Hikmet, *İlk Şiirler Şiirler 8*, 14. Basım, Adam Yayınları, İstanbul 1997, s. 100.
- 40 Nâzım Hikmet, *Şiirler 3*, 14. Basım, Adam Yayınları, İstanbul 1997, s. 209.
- 41 Nâzım Hikmet, *Yaşamak Güzel Şey Be Kardeşim*, 11. Basım, Adam Yayınları, İstanbul 1997, s. 10-11, 72, 140. Ayrıca bkz. Cafer Gariper-Yasemin Küçükçoşkun, "Nazım Hikmet'in Sanat Evreninde Bilinç Parçalanması ve Mevlana Karmaşası", *Erdem*, S. 50, Ankara 2008, s. 83-110.
- 42 Memet Fuat, *Nâzım Hikmet*, Adam Yayınları, İstanbul 2000, 594-595.
- 43 Nâzım Hikmet, *Son Şiirleri (1959-1963) Şiirler 7*, 16. Basım, Adam Yayınları, İstanbul 1997, s. 105.

KAYNAKLAR

- Akşin, Sina, "Düşünce ve Bilim Tarihi (1839-1908)", Kunt, Metin, Akşin, Sina, Faroqhi, Suriya, Toprak, Zafer, Yurdaydın, Hüseyin G., Ödekan, Ayla, *Türkiye Tarihi 3 Osmanlı Devleti 1600-1908*, 7. Baskı, Cem Yayınları, İstanbul 2002.
- Alper, Yusuf, *Psikolojik ve Psikodinamik Açından Nâzım Hikmet Şiiri*, Toplumsal Akademik Yayınları, İstanbul 2005.
- Akün, Ömer Faruk, "Nâmık Kemal", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, C. 32, İstanbul 2006, s. 361-378.
- Akünel, Dündar, "Namık Kemal İçin Türk Güzideleri Ne Diyor?", *Çınaraltı*, S. 21, 27 Aralık 1941, s. 8-10.
- Atsız, Komünist Don Kişotu Proleter-Burjuva Nâzım Hikmetof Yoldaşa, Arkadaş Basımevi, İstanbul 1935.
- Atsız, "Nâmık Kemal", *Millî Türk Talebe Birliği neşriyatından*, S. 3, 1936, s. 53-54.
- Atsız, "Nâmık Kemal", *Çınaraltı*, S. 22, S. 22, Ocak 1942, s. 8-9.
- Ayvazoğlu, Beşir, *Peyami Hayatı Sanatı, Felsefesi Dramı*, Ötüken Neşriyat A. Ş., İstanbul 1998
- Berkes, Niyazi, *Türkiye'de Çağdaşlaşma*, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2002.
- Cevizci, Ahmet, *Paradigma Felsefe Sözlüğü*, Paradigma Yayınları, İstanbul 2005.
- Gariper, Cafer - Küçükçoşkun, Yasemin, "Nazım Hikmet'in Sanat Evreninde Bilinç Parçalanması ve Mevlana Karmaşası", *Erdem*, sayı: 50, Ankara 2008, s. 83-110.
- Hançerlioğlu, Orhan, *Toplumbilim Sözlüğü*, 2. Baskı, Remzi Kitabevi, İstanbul 1996.
- Hilav, Selahattin, *Diyaletik Düşüncenin Tarihi*, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2012.
- Kaplan, Mehmed, *Nâmık Kemal Hayatı ve Eserleri*, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınlarından, İstanbul 1948, s. 106.
- Kemal Tahir, "Nazım Hikmet", *Namık Kemal İçin Diyorlar ki*, - 1936, s. 29-32.
- Kerim Sadi, *Namık Kemal: Tarihi Materyalist Telakkisine Göre Yahut Tarihi Namık Kemal'in Keşfine Doğru İlk Adım*, İnsaniyet Kütüphanesi, 1932.
- Mardin, Şerif, *Jön Türklerin Siyasî Fikirleri 1895-1908*, 4. Baskı, İletişim Yayınları, İstanbul 1992.
- Memet Fuat, *Nâzım Hikmet*, Adam Yayınları, İstanbul 2000.
- [Nâmık Kemal], "ve şaverihüm fi'l emr", *Hürriyet*, nr. 4, 20 Juillet 1868, s. 1.
- Nâmık Kemal, Usûl-i Meşverete Dair Mektubun Birincisi, *Hürriyet*, nr. 12, 27 Cemâziyelevvel 1285 / 14 Eylül 1868, s. 5-8.
- [Nâmık] Kemal, *Vatan yahut Silistre*, 1307.
- Nâzım Hikmet, *Kemal Tahir'e Mapusaneden Mektuplar*, Milliyet Yayınları, İstanbul 1996.
- Nâzım Hikmet, *Sanat, Edebiyat, Kültür, Dil, Yazılar 1*, Yedinci Basım, Adam Yayınları, İstanbul 1996.
- Nâzım Hikmet, *Şiirler 3*, 14. Basım, Adam Yayınları, İstanbul 1997.

- Nâzım Hikmet, *İlk Şiirler Şiirler 8*, 14. Basım, Adam Yayınları, İstanbul 1997.
- Nâzım Hikmet, *Benerci Kendini Niçin Öldürdü Şiirler 2*, 13. Basım, Adam Yayınları, İstanbul 1997.
- Nâzım Hikmet, *Son Şiirleri (1959-1963) Şiirler 7*, 16. Basım, Adam Yayınları, İstanbul 1997.
- Safa, Peyami, "Nâmık Kemal ve Gençlik", *Hafta*, 11 Kasım 1935.
- Safa, Peyami, "Karl Marx ve Nâmık Kemal", *Aydabir*, 11 Kasım 1935.
- Safa, Peyami, *Objektif: 3 Sosyalizm Marksizm Komünizm*, 3. Baskı, Ötüken Yayınevi, İstanbul 1977, s. 286-289.
- Sertel, Zekeriya, Sertel, Sabiha, Sertel, Yıldız, *Sertel'lerin Anılarında Nâzım Hikmet ve Babıâli*, Adam Yayınları, İstanbul 1993.
- Sertel, Zekeriya, *Nâzım Hikmet'in Son Yılları*, 4. Baskı, Remzi Kitabevi, İstanbul 2004.
- Tanpınar, Ahmet Hamdi, *19 uncu Asır Türk Edebiyatı Tarihi*, 5. Baskı, Çağlayan Kitabevi, İstanbul 1982.
- Yetkin, Çetin, *Siyasal Düşünceler Tarihi Machiavelli'den XX. Yüzyıla Kadar Avrupa ve Osmanlı-Türk Siyasal Düşüncesi*, Gürer Yayınları, İstanbul 2009.